

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ARAŞTIRMA MERKEZİ

AHMED CEVDET PAŞA SEMİNERİ

27-28 MAYIS 1985

BİLDİRİLER

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL 1986

AHMED CEVDET PAŞA'NIN «KISAS-I ENBİYÂ VE TEVÂRİH-İ
HULEFÂ» SININ İSLÂM TARİHİ KAYNAKLARI
(Başlangıçtan Dört Halife Devri sonuna kadar)

Ahmet AĞIRAKÇA *

Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği büyük ilim adamlarından biri olan Ahmed Cevdet Paşa, büyük bir mütefekkir ve hukukçu olmasının yanı sıra aynı zamanda önemli bir tarihçidir.

Kıyas-ı Enbiyâ, Ahmed Cevdet Paşa'nın terbiyevî eserlerinden biri ve hatta «*tarih*» olarak en önemlisidir diyebiliriz. Cevdet Paşa bu eserini hayatının son dönemlerinde kaleme almıştır. 12 cüzden müteşekkil olan *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın ilk 6 cüz'ü bizzat kendisi tarafından, diğer 6 cüz'ü ise 1908 yılında kızı Fatma Aliye hanım tarafından neşredilmiştir.

Cevdet Paşa bu eserinde, Hazreti Adem'den başlayarak bütün İslâm tarihini anlatır ve eserini Osmanlı Devleti tarihinin II. Murad devrine kadar getirir.

Cevdet Paşa eserini bitirdiğini ifade etmediğine göre, onun, Osmanlı Devleti tarihinin sonuna kadar aynı minval üzere muhtasar bir Osmanlı tarihi eklemek istediğini söyleyebiliriz.

Cevdet Paşa bu eserinde ilmi bir üslûb ve telif tarzı kullanmaktan çok, okuyucuya, eğitici ve islâmî bilgiler vermeye çalışmıştır.

Gerçekten herkesin gayet ağıdalı bir Osmanlıca kullandığı bir dönemde *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın son derece anlaşılır, sun'ilikten uzak, gayet tabii ve okuyucuyu sürükleyici bir dil ile yazılmış olması Cevdet Paşa'nın bu arzusunu açıkça ortaya koymaktadır.

* Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı araştırma görevlisi.

Kısas-ı Enbiyâ'nın sade diyebileceğimiz anlaşılır bir dil ile yazılmış olması, okunmasını kolaylaştırmış ve bundan dolayı da büyük bir ilgi ile karşılanmıştı. Böylelikle de Cevdet Paşa'nın güttüğü hedef, yani eserin eğitici olma vasfı da gerçekleşmiş oluyordu.

Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ adını taşıyan bu eser, «*Kısas-ı Enbiyâ*» olmaktan çok «*Tevârih-i Hülefâ*» dır.

Klâsik islâm tarihçileri olan Taberî¹, İbnü'l-Esir² ve diğerleri eserlerini umumiyetle hilkatten başlatırlar. Bu usûl, islâm tarihi yazanlar için kaçınılmaz bir gelenek olmuştur. Peygamber kıssaları için yegâne kaynak semâvî kitablardır. Ayrıca Hz. Peygamber'in ashâbına anlattığı kıssalar, Kitâb-ı Mukaddes'in verdiği bilgiler; müverrihlerce değerlendirilen ve eserlerine kaynak olan bilgilerdir. Bunlardan başka «İsrâiliyât» adını verdiğimiz bir sürü hurâfe ve menkabeler de bu genel islâm tarihlerine yansımıştır.

Ahmed Cevdet Paşa'dan önce «*Kısas-ı Enbiyâ*» yazan müverrih ve müellifler çoktur. Yapılmış olan bu telifâtın çoğu, hatta tamamı Taberî'ye dayanmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa, bu eserin bütününe oranla peygamber kıssalarına çok az yer vermiştir. Yaklaşık 2000 sahife olan eserin sadece ilk 45 sahifesi peygamber kıssalarından ibârettir.

Bu 45 sahifelik kısmın yani peygamber kıssalarının kaynaklarına bir göz atarsak, Cevdet Paşa'nın kendisinden evvel bu konuda yazarların hepsinden muhtasar bir bilgi verdiğini görürüz. Diğer kaynak ve eserlerde bulabileceğimiz bir sürü hurâfe, menkabe ve isrâiliyata Cevdet Paşa'nın eserinde rastlayamayız. Onun bu gibi bilgilerden bilerek kaçındığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Cevdet Paşa'nın bu kısmı telif ederken sağlam ve kesin olan Kur'an kıssalarının dışında bir bilgiye pek iltifat etmediğini görmekteyiz. Bir sürü isrâiliyât ve efsânelerle dolu olan diğer eserlerden de bu yönüyle ayrılır. Cevdet Paşa'nın bu kısımda Kur'an-ı Kerim'in verdiği bilgilerin yanısıra Ebu'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Be-*

1 Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir et-Taberî, (224-310/M. 839-923), *Tâ-rihü'l-umem ve'l-Mulûk*, I-VII, Mısır 1939.

2 İzzüddin Ebu'l-Hasan Âli İbn Muhammed, (555-630/M. 1160-1234), *el-kâmil fî't-Târih*, I-XIII, Beyrut 1965.

şer»³ adlı eserinden yararlanmış olduğu da kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Hız. Peygamber'in doğumundan Hicrete kadar

Kıyas-ı Enbiyâ'nın kaynaklarını tesbit ederken gerçekten uzun bir mesâî harcamak gerekti. Öncelikle bu konuda yazılmış eserlerin çokluğu bu zorluğu meydana getirmiştir. Onun için bu kaynakları tesbit ederken önce *Kıyas-ı Enbiyâ*'yı kısım kısım inceledikten sonra buradaki mâlûmâtı gerek bilgi ve gerekse telif tarzı olarak hangi kaynaklardakine benzediğini ve hangisine daha çok yakın olduğunu tesbit etmek için diğer bütün kaynaklardakilerle tek tek karşılaştırdık. Belirli bir noktadan sonra Cevdet Paşa'nın, hangi kaynağı esas aldığını ve en çok kimden yararlandığını tesbit etmiş olduk.

Hız. Peygamberin doğumundan peygamberliğine kadar geçen zamanda meydana gelen olaylar için diğer kaynaklara baktığımızda, meselâ Mes'udî, *Murûcî'z-Zeheb*'inde bu kısımları 9 sahifelik gibi kısa bir bilgiyle gayet muhtasar olarak⁴ kaydetmiştir.

İbn Hişâm (? - 834) ise, bu dönemdeki olaylara bir hayli yer veriyor, ancak İbn Hişâm olayları anlatırken araya bir sürü şiirler koymuştur. İbn Hişâm'ın bu konuda Cevdet Paşa'da görmediğimiz bir üslûbu vardır. Aynı şekilde İbn Hişâm, Cevdet Paşa'da rastlayamadığımız başlık ve olaylara da yer vermiştir⁵.

İbn Sa'd da, *Tabakat*'ında⁶ aynı olayları anlatmasının yanı sıra başka başka başlıklar altında değişik konulara da yer verir. İbn Sa'd'ın Cevdet Paşa ile hiç bir benzer yanının olmadığını görüyoruz.

3 İsmail İbn Ali İbn Mahmud (672-732/1273 1331), *el-Mukhtasar fî ahbârî'l-Beşer*, I-IV, İstanbul 1286.

4 Ebu'l-Hasan Ali el-Mes'udî, *Murûcî'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevâhir*, II, 273-281, Mısır 1964.

5 Meselâ; Vilâdet (I, 167), Hız. Peygamber'in anne ve dedesinin vefatı ve dedesi ile ilgili söylenen mersiyeler (I, 177), Ebu Tâlib'in onu himaye etmesi (I, 189), Rahib Bahîra (I, 191), Ficar Savaşı (I, 195), Hız. Hadice ile evlenmesi (I, 198), Kâ'be'nin tamiri, Yahudî ve Hristiyan kâhinlerin sözleri, Selmân-ı Fârisî'nin müslüman oluşu (I, 228) v.s. gibi konular için bk. Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Beyrut 1971, belirtilen yerler.

6 Ebu Abdullah Muhammed İbn Sa'd, (168-230/784-845), *Kitâbu't-Tabakât* (veya *Tabakâtü'l-Kübrâ*), I-IX, Beyrut 1968.

İbn Kesir'e⁷ gelince, daha çok muhaddis olması sebebiyle olayları umumiyetle Hadîs mecmualarına dayanarak ve Hadîs ilminin rivâyet usûlüne uyarak, rivâyet zincirlerini kaydeder. Olayları kronolojik sırayla kaydetmesine rağmen rivâyetler arasındaki varyantlara yer verip olayı bazen sürekli tekrarlar durur.

Bu müelliflerin yanı sıra Cevdet Paşa'nın, onun tarihçiliğinden etkilendiği bilinen İbn Haldun'un⁸ bu kısımda kaydettiği olayları gayet muhtasar geçtiğini görüyoruz. Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*'da İbn Haldun'un tarihini kullanmadığını, *Kısas-ı Enbiyâ* ile aralarında hiç bir ortak anlatım tarzının bulunmamasına bakarak rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ebu'l-Fidâ'ya gelince, O, eserinin isminden de anlaşıldığı gibi bu kısımları muhtasar olarak kaydetmiştir. Ancak daha evvel söylediğimiz gibi Cevdet Paşa'nın, yalnız peygamber kıssalarında Ebu'l-Fidâ'dan istifade etmiş olması muhtemeldir.

Buna göre *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*'nın bu kısımlarını, İbn Hişâm, İbn Sa'd, Mes'ûdî, Ya'kubî, İbn Kesir, İbn Haldun, Ebu'l-Fidâ gibi meşhur tarihçilerin eserleriyle karşılaştırdığımızda ona kaynak olabilecek tarzda ciddî sayılabilecek benzerlikler görüyoruz.

Aşağıda vereceğimiz misâllerde görüleceği gibi, Cevdet Paşa'nın bütün islâm tarihçileri arasında en çok İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-Tarih*'inden yararlandığını ve en çok ona dayandığını söyleyebiliriz.

Yukarıda saydığımız kaynakların yanı sıra muahhar olan *Uyûnu'l-Eser*⁹, *Ravdu'l-Unuf*¹⁰, *es-Siretü'l-Halabiyye*¹¹ v.s. gibi eser-

7 İsmail İbn Ömer İbn Kesir, (701-775/1301-1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XVI, Beyrut 1966.

8 Ebu Zeyd Velîyüddin Abdurrahman İbn Muhammed İbn Haldun (732-809/1332-1406), *Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mübtedâ ve'l-Haber*, Mısır 1284.

9 İbn Seyyid en-Nâs, *Uyûnu'l-Eser*, I-II, Beyrut.

10 Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed Ebi'l-Hasan el-Has'amî es-Süheyli (508-581/1114-1185) *Ravdu'l-Unuf fi Tefsiri Siyreti'n-Nebviyye libn'i Hişâm*, I-II, Mısır.

11 Ali ibn Burhânüddin el-Halebî (975-1044/1567-1634), *es-Siretü'l-Halabiyye*, I-III, Mısır 1964.

lerle genel olarak karşılaştırdığımızda *Kısas-ı Enbiyâ* ile çok az benzerlikler görebiliriz.

Osmanlı müelliflerinden bu tarzda eser yazanların en meşhurları olan Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr'ını*¹² ve Karaçelebi-Zâde'nin *Ravzatü'l-Ebrâr'ını*¹³ *Kısas-ı Enbiyâ* ile karşılaştırdığımızda, yazılışlarının, telif tarzlarının ve konuları ele alış usullerinin tamamen değişik olduğunu görürüz. Ancak çok az da olsa *Ravzatü'l-Ebrâr* ile bir iki yerde benzerlikler arz eder. Meselâ Hz. Peygamberin zevcelerinden söz ederken¹⁴ *Ravzatü'l-Ebrâr'ı* kullandığı intibâmı veriyor. Çünkü buradaki konuların sıralanış tarzı ile diğer eserlerde ve kaynaklarda göremediğimiz bir tasnif sırası izlemiş bulunuyor ki, bu en çok *Ravzatü'l-Ebrâr'a* yakınlık ve benzerlik arz eder.

Hız. Peygamberin fil yılında doğduğu anda meydana gelen mucizelerden başlamak üzere Peygamberliğin gelişine kadarki 40 yıllık dönem aşağı yukarı bu devri yazan bütün tarihçiler tarafından aynen tekrarlanmıştır.

Ancak Cevdet Paşa'nın bu olayları sıralayışı ve anlatımında izlediği sıra daha çok İbnü'l-Esir'e benzemektedir. Meselâ bu arada Hz. Muhammed'in Hz. Hadice ile evlenmesi, ondan doğan çocukları ve durumları, Hilfû'l-Fudûl'da bulunması, Kâbe'nin tamiri ve Hacerü'l-Esved'in yerine yerleştirilmesi gibi olayları aynen İbnü'l-Esir'deki sıralamaya uymaktadır¹⁵. Hz. Peygamberin Hz. Hadice ile evlenmesi olayını İbnü'l-Esir ve Taberî (II/38 vd.) Hilfû'l-Fudûl'dan önce kaydederler. Ancak İbn Kesîr ise Hz. Peygamberin bu evliliğini Hilfû'l-Fudûl'dan sonra gösterir. Cevdet Paşa burada da İbnü'l-Esir'in verdiği mâlûmâtı tercih etmiştir.

Cevdet Paşa'nın İbnü'l-Esir'in verdiği bilgileri aynen kaydettiği yerlerden bir kaç misâl verelim :

12. Mustafa İbn Ahmed, Gelibolulu Âlî, (1541-1600) *Künhü'l-Ahbâr ve Lakhu'l-Efkâr* I-IV, İstanbul 1277-1285.

13. Karaçelebi-Zâde Abdülaziz Efendi, (1000-1068/1591-1658), *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak 1248.

14. Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul 1331 (1913), s. 371.

15. İbnü'l-Esir, II, 40 vd.

Cevdet Paşa :

«Hadîce ol hazreti alıp Ammizâdesi Varaka İbn Nevfel'in yanına gittiler ve keyfiyet-i vahy-i ilâhî'yi ona hikâye ettiler.

Hemen Varaka, «Müjde ya Muhammed! sen İsâ İbn Meryem'in haber verdiği Nebiyy-i âhir zamansın ve sana görünen melek, Hazret-i Musâ-ya dahî nâzil olan nâmûs-ı ekberdir. Keşki genç olup da senin ilân-ı da'vet ideceğin vakte erişeydim ve kavmin seni Mekke'den çıkaracağı vakit sana yardım edeydim» dedi.

Nebiyy-i Mükerrerrem Sallallahu aleyhivessellâm hazretleri «Ya! Kavmim beni Mekke'den çıkaracak mı?» diye sual buyurdu. Varaka: «Evet mansıb-ı nübüvvet her kime ihsân buyrulduysa kavmi içinden ona düşmanlar peyda ola gelmiştir. Seni de kavmin Mekke'den çıkarsalar gerekdir» diye cevap verdi¹⁶.

İbnü'l-Esir :

ثم انطلقت بـ الى ورقة بن نوفل ، ابن عمها وكان قد تنصر وقرأ الكتب وسمع من اهل التوراة والانجيل فقالت: اسمع من ابن اخيك فسألني فاخبرته فقال : هذا الناموس الذى انزل على موسى بن عمران ، ليتنى كنت حياً حين يخرجك قومك . قلت : أخرجى هم قال : نعم انه لم يجئ احد بمثل ما جئت به الا عودى ، ولئن ادركنى يومك لانصرنك نصراً مؤزراً

Hız. Peygamber şöyle anlatır : «Hadîce, beni alıp birlikte amcasının oğlu Varaka'ya gittik. Hadice ona «Yeğenini dinle bak ne diyor» dedi. O da bana bazı sorular sordu. Ben de ona olayı anlattım. Varaka bana şöyle dedi: «İşte bu Hız. Musa İbn İmrân'a gelen nâmûs-ı ekberdir. Keşke kavmin seni ül-

kenden çıkaracağı günde hayatta olsam».

«Ya! Onlar beni buradan çıkaracaklar mı?» diye sordum. O da: «Evet senin bu getirdiğin (din ve mesaj) ile gelen herkeşe düşmanlık edilmesi muhakkaktır. Eğer ben senin o gününe yetişsem mutlaka sana yardım edeceğim»¹⁷.

Hiz. Peygamberin, Varaka ile yaptığı görüşme hakkında ayrıca İbn Haldun'da bir bilgi yoktur.

İbn İshak da, Hiz. Peygamber'in Varaka'ya Hiz. Hadice ile birlikte değil de Hiz. Ebu Bekir'le birlikte gittiğini kaydeder¹⁸.

Cevdet Paşa, vahyin gelişi, ilk müslümanların Kureys'ten gördükleri işkenceler, Habesistan'a hicretleri, vahyin alenen tebliği, Hiz. Hamza'nın ve Hiz. Ömer'in müslüman oluşları, Şi'b-i Ebi Tâlib olayı, Hiz. Hadice ve Ebu Tâlib'in vefatları, Akabe bey'atları gibi olayların anlatım sırası, tarzı ve hatta hacimleri bile aşağı yukarı aynen *el-Kâmil fi't-Târik*'te olduğu gibi ele almıştır.

Ancak Cevdet Paşa bu olayları anlatırken kuru kuru anlatmayıp olayları eğitici bir üslûbla, süsleyerek ve onlardan ibret alınacak şekilde ele alır. Hatta Mekke döneminde müslümanların karşılaştıkları zorlukları ve bu acı dolu günleri daha da islâmî bir hamiyetle anlatır.

17 İbnü'l-Esir, II, 48-49.

18 فلما دخل أبو بكر رحمه الله وليس رسول الله صلى عليه وسلم ، ثم ذكرت حديثه له فقالت : يا عتيق اذهب مع محمد الى ورقة فلما دخل رسول الله صلى الله — اخذ أبو بكر بيده فقال : انطلق بنا الى ورقة : فقال : و من اخبرك ؟ قال خديجة : فا نطلقا اليه ...
Muhammed İbn İshâk İbn Yesâr, *es-Siyre*, Nşr. Muhammed Hamidullah, Fas (Mağrib) 1976, s. 112.

Hız. Peygamber'in Hicretinden vefatına kadarki olaylar

Hicret olayını anlatmaya başlayan Cevdet Paşa'nın yazdıklarını kaynaklarla karşılaştığımızda aynı şekilde İbnü'l-Esîr'le benzerliklerini göreceğiz. Hatta İbnü'l-Esîr'in ibarelerini aynen türkçeye tercüme ettiği söylenebilir. Meselâ, Yesripli Evs ve Hazrec kabilelerinin müslüman olduklarını anlatırken :

«Müşrikîn-i Kureys gördü ki, Evs ve Hazrec kabîleleri imana geldi...» der. İbnü'l-Esîr de aynen «لأرأت قريش» diye kaydeder. Buna karşılık aynı kısmı ve olayı İbn Haldun anlatırken :

«لأ علمت قريش» diye ifade eder¹⁹.

Hız. Peygamber'in hicret edeceği şâyiaları yayılmaya başlayınca;

«Kureys uluları bunları düşündükçe telâşa düştüler ve hemen meşveret için *Dâru'n-Nedve*'de birleştiler.

Dâru'n-Nedve, *Kusayy İbn Kîlâb hânesidir* ki.. bu kere de orada toplanıp bu işi ... muşâvere eylediler»²⁰ diye söylerler.

İbnü'l-Esîr de;

فلما رأأت قريش ذلك حذروا
خروج رسول الله صلى الله
عليه وسلم ، فاجتمعوا في
دار الندوة وهي دار قصى بن
كلاب ، وتشاوروا فيها ...

Kureys bunu sezince Rasûlullah'ın gidişini tehlikeli buldular ve *Dâru'n-Nedve*'de toplandılar. *Dâru'n-Nedve*, *Kusayy İbn Kîlâb'ın evi idi* ve orada bu konuyu müzâkere etdiler»²¹ diye kaydeder.

Hız. Peygamberin hicret için hazırlıklar yaptığı andan Medine'ye vardığı ana kadar meydana gelen bütün gelişmeler aşağı yukarı

19 *Kıyas-ı Enbiyâ*, 112; İbnü'l-Esîr, II, 102; İbn Haldun, II, ek 14.

20 *Kıyas-ı Enbiyâ*, 112.

21 İbnü'l-Esîr, II, 102.

her iki eserde de aynı tarz ve ibârelerle anlatıldığı intibâmı veriyor.

Meselâ bu kısımları İbn Haldun ile Ebu'l-Fidâ gayet muhtasar olarak anlatırlar ve verdikleri bilgilerde *Kıyas-ı Enbiyâ* ile hiçbir benzerlikleri görülmemektedir.

Bundan sonra her iki eser de hicrî yıllar esas alınarak kronolojik tarzda tertip edilmiştir. Cevdet Paşa'nın olayları yıl yıl ele alıp anlatması gerçekten İbnü'l-Esîr'i izleyen en önemli yanıdır. Yine Bedir gazvesi öncesi meydana gelen olaylar ve kullanılan başlıklar her ikisinde de aynıdır.

Yalnız, Mekkeliler'in Ebu Süfyân başkanlığında Şam'dan dönen kervanda bulunan adamların sayısı kaynaklarda değişik rakamlar verilerek kaydedilir. Taberî ve İbnü'l-Esîr bu Kureyslilerin bir rivâyete göre 30 veya 40 diğer bir rivâyete göre ise 70 kişi olduklarını kaydederlerken, İbn Hişâm, İbn Kesîr ve İbn Haldun 30 veya 40; Ebu'l-Fidâ 30 kişi olduklarını belirtirler²². Cevdet Paşa ise başka hiçbir kaynak ve hatta muahhar sîret kitaplarında göremediğimiz «50» rakamını kaydeder ki sanki rivâyetlerin ortasını bulmaya çalışır²³.

Bundan sonra meydana gelen olaylardan Uhud gazvesi, Bi'r-i Mâûna olayı ile ilgili bilgilerde gerek *Kıyas-ı Enbiyâ*'da ve gerekse *el-Kâmil fi't-Târih*'te her yönüyle benzerlikler görmek mümkündür. Bu konuda gayet sağlam misâller verilebilir.

Cevdet Paşa, bazen son derece mükemmel bir compilation yapar. O, Benû Nadîr gazvesini anlatırken, İbn Hişâm, Taberî ve İbnü'l-Esîr'den yaptığı nakillerle olayı kompoze etmiştir. Bu hususda İbnü'l-Esîr'de bulumayıp İbn Hişâm'da bulunan bilgileri aktarmaktadır. Meselâ, Benû Nadîr gazvesinde Yahudilerin kaç gün muhasara edildiğini müellifimiz 6 gün diye kaydederken²⁴ İbn Hişâm'a dayanmaktadır²⁵. Taberî ve İbn Kesîr, Vâkidî'ye dayanarak muha-

22 Taberî, I, 131; İbnü'l-Esîr, II, 116; İbn Hişâm, II, 257; İbn Kesîr, III, 256; İbn Haldun, II, ek s. 19; Ebu'l-Fidâ, I-II, 135.

23 «Amr İbn el-Ass dahi Ebu Süfyân ile beraber idi ve yanında ancak elli kadar adam var idi», bk. *Kıyas-ı Enbiyâ*, 133.

24 *Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 203.

25 İbn Hişâm, III, 200.

saramın 15 gün sürdüğünü kaydederler²⁶. İbnü'l-Esîr ise muhasara müddetini kaydetmediği gibi konuyu biraz ihtisarla anlatır.

Ayrıca bütün vak'a anlatılırken kaynaklar arasında olaylarda takdim te'hîr vardır. Cevdet Paşa bütün bunları mükemmel bir telifle inşâ etmiştir. Benû Nadîr ganimetlerinin taksimi rivâyetini de İbnü'l-Esîr, Taberî ve İbn Haldun kaydetmemektedirler. Bu kısma âit bilgiler İbn Hişâm tarafından zikredildiğine göre, Cevdet Paşa'nın ondan yararlanmış olması muhtemeldir²⁷.

Benû Nadîr olayından sonra meydana gelen Hendek gazvesi ile ilgili kısımlarda da bir çok yönden İbnü'l-Esîr'le benzerlikler gördüğümüz gibi, İbn Hişâm'ın verdiği bilgilere benzerlik gösteren bilgilerin mevcut olduğu söylenmelidir.

Benû Nadîr'den Mekke'ye gidip Kureys'i savaşa teşvik eden Yahudi heyetinde bulunan adamların isimlerini Cevdet Paşa; «Huyeyy b. Ahtab, Kinâne İbn Rabî' ve Sellâm İbn Ebi'l-Hukayk ve emsâli» diye kaydeder²⁸. İbnü'l-Esîr de yalnız bu üç kişiyi zikretmektedir²⁹. Fakat, İbn Hişâm, Taberî ve İbn Haldun bu üç yahudi dışında başka isimler de vermektedirler³⁰.

Cevdet Paşa ise bu üç kişi dışında başka isimlerin varlığından haberdar olduğu halde... falan falan «*ve emsâli*» kişiler diyerek, İbnü'l-Esîr'in kaydetmediği kimseleri kaydetmeye pek yanaşmaz.

Hendek gazvesi ve arkasından meydana gelen Benû Kurayza kabîlesinin Medine'den çıkartılması ile ilgili konularda iki eser arasında benzerlikler görülmektedir.

Ancak hendeğin kazımı sırasında ve birlikte yenen yemeklerin bereketlenmesi ile ilgili mucizeler, İbnü'l-Esîr'de mevcut değildir. Bu kısımların *Kısas-ı Enbiyâ*'daki anlatım tarzı İbn Hişâm'da verilen bilgilere daha çok yakınlıklar arzeder. Gerçekten Cevdet Paşa, bu kısımları bir hayli teferruatla anlatmaktadır. Diğer kaynaklarla

26 Taberî, II, 225; İbn Kesîr, IV, 75. İbn Kesîr, İbn İshâk'dan yaptığı nakilde de Benû Nadîr'in 6 gün muhasara edildiğini belirtir. İbn Haldun da 6 günlük rivâyeti tercih etmiştir, bk. II, ek s. 28.

27 İbn Hişâm, III, 201.

28 *Kısas-ı Enbiyâ*, 211.

29 İbnü'l-Esîr, II, 178.

30 İbn Hişâm, III, 225; Taberî, II, 223; İbn Haldun II, ek s. 29.

karşılaştırdığımızda Cevdet Paşa'nın burada İbn Hişâm ile olan benzerliklerinin daha çok olduğu görülür³¹.

Bundan sonraki Hayber ve Mekke'nin fetihleri ile ilgili kısımlar anlatılırken İbnü'l-Esir'den yararlandığı gibi yer yer İbn Hişâm'dan iltikatlara yapmıştır. Fakat genellikle *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın benzerlikleri *el-Kâmil fi't-Târik*'le daha çoktur.

Mekke fethinden vedâ haccına kadarki olaylar ve kullanılan başlıklar her iki eserde birbirine uyar. Fakat şunu ifade etmek gerekir ki, bu dönemle ilgili malumat umûmiyetle bütün kaynaklarda aynen kaydedilmektedir. Cevdet Paşa bu kısımları sanki biraz ihtisarla anlatıp kitabın asıl adı ve umumî muhtevası olan «*Tevârik-i Hülefâ*» ya geçer.

DÖRT HALİFE DEVRİ

Hız. Peygamberin irtihalinden sonra meydana gelen olayları ele alan Cevdet Paşa, bunları son derece edebî bir dille, akıcı bir üslûbla anlattığı gibi, kaynaklarda kuru bir bilgi olarak anlatılan olayları gayet eğitici ve islâmın ruhunu kitlelere benimsetici bir tarzda telif yapmıştır. Dördüncü cüz'ün başından başlamak üzere anlattığı Hız. Peygamberin, zevceleri, müezzinleri, kâtibleri, hatîb ve şâirleri, as-hâbın fakîhleri, islâm devletinin kumandanları, mülkî ve malî görevlileri, Hız. Peygamberin yabancı devletlere gönderdiği elçileri gibi konuları ele alırken gayet eğitici ve öğretici bir üslûbla anlatmaktadır. Ancak bu kısımda verdiği mâlûmâtın yalnız islâm tarihlerinden değil de bir çok hadîs, fıkıh ve usûl-u fıkıh kaynaklarına ve bu konuda yazılan mev'izevî eserlere de başvurduğu görülmektedir³².

Kıyas-ı Enbiyâ'nın ilk dönemler için kaynaklarını tesbit etmek bir hayli zor ve uzun bir çalışmayı gerektirdiğini söylemiştik. Çünkü müellif, eserin başından dört halife devrine gelinceye kadar hiç bir yerde kullandığı ve istifade ettiği kaynakları kaydetmemektedir.

Hız. Ebu Bekir'in hilâfet makamına getirilmesi ile ilgili olarak uzun ve ikna edici deliller getirip olayı anlatırken on dört sahife-

31 *Kıyas-ı Enbiyâ*, 210-228; İbn Hişâm, III, 225-285.

32 *Kıyas-ı Enbiyâ*, 361-409.

lik bir iktibasta bulunmakta ve eserinde ilk defa burada kimden nakiller yaptığını belirterek³³;

«... Muhyiddîn el-Arabî Kuddise Sırruhu hazretlerinin «*Muhâdâratu'l-Ebrâr ve Musâmeratü'l-Ahyâr*» nam kitabında ve Hâmid-i İmâdî aleyhi rahmetü'l-hâdî hazretlerinin «*Davü'l-Misbâh fî tercümeti Seyyidinâ Ebi Ubeyde İbn el-Cerrâh*» nam kitabında bast u beyân olunduğu üzere...»³⁶ demektedir.

Cevdet Paşa burada Hz. Ebû Bekir'in Ebû Ubeyde İbn el-Cerrâh vasıtasıyla Hz. Ali'ye gönderdiği mektubunu aktarırken bazı ufak tefek ilâvelerde bulunarak mektubu olduğu gibi vermektedir.

Biz burada mektuptan bazı kısımları aktaralım :

«... Ya Ebâ Ubeyde, senin nâsiyen ne muteyemmendir. Yüzünde hayır nasıl âşikârdır. Rasûllullah'ın indinde gıpta olunacak bir mertebede idin. Bir yevm-i meşhûdde (yani bir cemiyet-i aleniyyede) Rasûllullah, senin hakkında «Ebu Ubeyde bu ümmetin emînidir» dedi. Cenab-ı Hakk nice def'a seninle islâmı 'azîz ve fesâdını def' etmiştir. Sen dâima dine melce' ve müminîne ruh ve ihvânına muîn olagelmışsindir. Seni bir iş için istedim ki hâli üzere bırakılırsa sonu korkuludur, islâhı vâcibdir. Ey Cerrâh oğlu! Bu yara senin meylin ve rıfk ve mülâyemetinle unulmaz ve bu yılanın zehri senin efsûnun ile mündefi' olmaz ise yeis gelir, elemi şiddet bulur, sonra

... فقال له يا ابا عبيدة ما
ايمن ناصيتك واين الخير
بين عينيك وعارضيك لقد
كنت من رسول الله صلى الله
عليه وسلم بالمكان المحوط
والمحل المغبوط ولقد قال
فيك في يوم مشهود "ابوعبيدة
أمين هذه الامة" وطال ما
أعز الله بك الإسلام واصلح
فساده على يديك ولم تزل
للمدين ملجأ وللمؤمنين دوحاً
ولاهلك ركناً ولاخوانك
رداً قد أردتك لامرله مابعده

33 *Kıyas-ı Enbiyâ*, 419.

34 *Kıyas-ı Enbiyâ*, 419-439.

daha acı ve güç ilâçlara muhtaç olur. Bu işin seninle tamam olmasını Allah'tan dilerim... Allah senin hâfız ve hâmi ve mu'înidir. 'Ali'ye git mütevâziâne tekellüm et... Ona de ki: «Deniz tehlikeli, kara korkulu, hava boz renkli, gece karanlık, gök açık, yer çıplaktır. Yani otu-ormanı yoktur. Çıkmak müta'azzir, inmek müte'assirdir. Hak rahm-u sefkatini câlib, bâtil un' ve şiddeti mucib hased, helâke bâdi, ucb, şer ve adâvete müeddîdir. Yani icmâ-i ümmet ile hilâfetin hükmü zâhirdir. Ümmet-i Muhammediyye, dalâlet üzere ictima etmez...

.....
devamla

«... Çünkü Allah-u Teâlâ iyilik üzerine yardımlaşmak ile emretmiştir. Hemen hak üzerine yardımlaşmaya hazırlan ve bırak bizi hıkd ve buğuzdan ârî göğüsler ile şu dünya dirliğini hitâma erdirelim ve adâvetten sâlim gönüller ile Allah'a kavuşalım...»³⁵.

خطره مخوف و صلاحه معروف وان لم يندمل جرحه بمسيرك ولم تستجب حبه لرقيتك فقد وقع اليأس واعضل البأس واحتيج بعد ذلك الى ما هو أمر من ذلك واعلق واعسر منه واعلق والله اسال تمامه بك ... يا ابا عبيده ... فامض الى على وانخفض جناحك له واغضض من صوتك عنده ... وقل له "البحر مفرقة والبر مغرقة والجو اكلف والليل اغلب والسما جلاؤا والارض صلعا والصعود متعذرة والهبوط متعسر والحق رؤف عطوف والباطل شنوف عنوف والضغن رائد البوار والتعريض شجا الفتنة والثقة ثقوب العداوة ...

فقد امر الله غر وجل بالتعاون على البر واهاب الى التناصر

على الحق ودعنا نقض هذه
الحياة الدنيا بصدور بريئة
من الغل ونلقى الله غر وجل
بقلوب سليمة من الضغن³⁶...

şeklinde İbn el-Arabî'den aynen nakleder. Ancak Hz. Ali'nin gelip bey'at ettikten sonra kalkıp giderken Hz. Ömer'in onu kapıya kadar uğurlaması üzerine ikisi arasında geçen konuşmaları İbn el-Arabî'de görmüyoruz.

Hz. Ömer zamanında meydana gelen Irak'ın fethi ile ilgili kıssalar anlatılırken İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilere benzeyen bir çok ibârelere rastlamak mümkündür.

Söz gelişi :

«Hazreti Hâlid ise, Hîre'den hareketinde *Müsenmâ'yn Mukad-dimetü'l-Ceyş*'e memur etti ve diğer bir koldan *'Adiyy İbn Hâtem*'i yürüttü. Kendisi dahî onların arkalarından yürüdü ve *Hafîyre*'de toplanmak üzere onlara ta'limat verdi.

O cihetin, *merzâbân olan Hürmüz ki*, devlet-i İrâniyye'nin en büyük rütbesini hâiz idi ve berren Arablarla muharebe ve bahren Hindistan'a sefer ederdi³⁷.

ولما قدم خالد فرق
جنده ثلاث فرق ولم يحملهم
على طريق واحد، على مقدمته
المثنى وبعده عدى بن حاتم
وجاء خالد بعدهما و وعدهما
الحقير ليصاد موا غدوهم
وكان ذلك الفرج اعظم
فروج فارس واشد هم شوكه
فكان صاحبه أسوار اسمه

36 Muhyiddin el-Arabî, *Muhâdaratü'l-Ebrâr ve Musâmeratü'l-Ahyâr*, Mısır 1324 (1906), II, 102-115. Ancak Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'e bey'ati konusunda kaynaklarda değişik rivâyetler vardır. Bu hususta bk. Taberî, II, 201 vd.; İbnü'l-Esir, II, 325 vd.; Ebu'l-Fidâ, I, 165. Diğer kaynaklarda da bu konu işlenmiş olmasına rağmen bir kanaata varmak için yalnız bunlara bakmakla yetindik.

37 *Kıssas-ı Enbiyâ*, 452.

هرمز ، فكان يحارب العرب
في البر و الهند في البحر .

Hız. Hâlid buraya vardığında ordusunu üç guruba ayırıp öncülerin başına *Müsenâ'nâ'yı* ve ondan sonrakilere de *Adîyy İbn Hâtem'i* tayin etmişti. Hâlid onlardan sonra gelip *Hafîr'de* toplanmak üzere onlarla sözleşmişti... İranlıların kumandanı Hürmüz idi. *Hürmüz, karada Arablarla denizde Hindlilerle savaşırdı*³⁸.

Aynı olay İbn Kesîr'de anlatılırken vak'a olarak aynı olmakla birlikte teferruat çok daha değişiktir. Suyûtî'nin *Târihu'l-hülefâ'*-sında ise, olaylar bu şekilde teferruatla anlatılmamaktadır. Suyûtî'nin bu kısımla ilgili tasnif şekli daha değişiktir. Ebu'l-Fidâ ise, tek cümle ile Irak'ın fethedildiğini kaydeder³⁹.

Aynı şekilde Hîre'nin fethi ile ilgili Cevdet Paşa'nın verdiği diğer mâlûmâtın bu şekilde teferruatla anlatılmasına yalnız İbnü'l-Esîr'de ve Taberî'de rastlıyoruz. Ancak Cevdet Paşa'nın verdiği mâlûmât her iki kaynakta da aynı olmasına ve bildiğimiz gibi İbnü'l-Esîr, ilk yedi cildinde Taberî'ye dayanmasına rağmen müellifimiz Cevdet Paşa'nın kullandığı başlıklar ile İbnü'l-Esîr'in başlıkları aynen birbirine tatabuk etmektedir.

Hîre fethinden sonra ki başlıklar da aynıdır :

«Hîre'den sonra meydana gelen
olaylar»
«Feth-i Enbâr»

“ ذكر ما بعد الحيرة ”
“ ذكر فتح الانبار ”

³⁸ İbnü'l-Esîr, II, 385.

³⁹ İbn Kesîr, VI, 348 vd; Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, (öl. 911/1505), *Târihu'l-Hulefâ*, Nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1952, s. 27 vd.; Ebu'l-Fida, I, 169.

«Feth-i Aynü't-temr»
«Vak'ay-ı Dûmetü'l-Cendel»⁴⁰

” ذكر فتح عين التمر “
” ذكر خبر دومة الجندل “

Bu misâllerin bundan sonraki konu ve başlıklarda da aynı uyum içinde devam ettiğini görüyoruz. İlk anda Taberî'nin verdiği başlıklar ile benzeştiği intibâhını verdiği halde, daha dikkatle karşılaştırılırsa İbnü'l-Esir'le daha çok uyum sağladığı görülecektir.

Cevdet Paşa'nın, Hz. Ebu Bekir'in vefatından evvel Hz. Ömer'i hilâfete aday göstermesiyle ilgili olarak Abdurrahman İbn Avf ve Hz. Osman ile yaptığı görüşmeler hakkında verdiği mâlûmât, Taberî ve İbnü'l-Esir'de aynen kaydedilen mâlûmâtıdır⁴¹.

Hicri 15. yıl olaylarına İbnü'l-Esir'le birlikte aynı konuyla başlayan Cevdet Paşa arasındaki benzerliklerden bir örnek daha verelim :

...Sabahleyin Teodor ordusunun savuşmuş olduğu görüldü ve Dimaşk üzerine gitmiş olduğu anlaşıldı. Hz. Hâlid, *cirid* atlı ile arkasından koştu.

Yanîs dahî Ebu Ubeyde üzerine hücum etti. Lâkin kendisi maktûl ve askerî Humus'a doğru firâra mecbur oldu. Hazreti Ebu Ubeyde dahî arkalarına düştü.

وسار توذر يطلب
دمشق ، فسار خالد وراءه
في جريدة ...

Teodor Dimaşk üzerine yürümüşü. Hz. Hâlid b. Velid arkasından bir kaç atlı ile (في جريدة) yetişir.

وقاتل ابو عبيده بعد
مسير خالك شنش فاقتلوا
بموج الروم ، فقتلت الروم
مقتلة عظيمة وقتل شنش ...

H. Hâlid'in gidişinden sonra Ebu Ubeyde, Şeneş ile merc er-

40 Kısas-ı Enbiyâ, 456 vd.; İbnü'l-Esir, II, 392 vd.

41 Taberî, II, 618 vd.; İbnü'l-Esir, II, 425 vd.

Dımaşk-ı Şam muhâfızı Yezîd İbn Ebi Süfyan, Dımaşk'dan çıkıp Teodor ile cenk ederken geriden Hâlid yetişti. Herakl (Herakleios) Humus'u tahlis için Ruhâ'ya gitti⁴².

Rum'da çarpıştı. Şeneş öldürüldü ve ordusu dağıtıldı.

ولما بلغ هرقل ذلك امر
بطريق حمص بالمسير اليها
وسار هو الى الرها ...

Bu haberi alan Herakleios, durumu Humus strategos'una bildirip kendisi de Ruhâ'ya gitti⁴³.

Şam ve Filistin bölgelerinin fetihlerini anlattıktan sonra her ikisi de şu başlığı kullanırlar :

«Tertîb-i atâ' ve Tedvîn-i Divân»⁴⁴ « ذكر فرض الطأ وعمل الديوان »⁴⁵

Bu yılda yapılan bütün fetihlerle ilgili bilgileri İbnü'l-Esîr ve Taberî ile karşılaştırdığımızda *Kısas-ı Enbiyâ*'da İbnü'l-Esîr'e ait tasnif ve te'lif benzerliklerinin daha çok olduğu görülür. Şöyle ki :

Cânib-i Irak'tan Medîne-i Münevver'e gelen asâkir-i islâmiyyenin lehcelerinde *eser-i za'f görüldü ve lede's-suâl vardıkları beldelerin vehâmet-i havasından olduğu* haber verildi⁴⁶.

وكان سبب ذلك ان
سعداً ارسل وفداً الى عمر
بهذه الفتوح المذكورة ،
فلما رآهم عمر سأهم عن
تغير الوانهم و حالهم ،
فقالوا : وخومة البلاد غيرتنا .

Sa'd'ın Irak'tan (Medine'ye) Ömer'e gönderdiği askerler var-dıklarında Hz. Ömer onları ilk gördüğü anda onların hal ve

42 *Kısas-ı Enbiyâ*, 528.

43 İbnü'l-Esîr, II, 490-491.

44 *Kısas-ı Enbiyâ*, 533.

45 İbnü'l-Esîr, II, 502.

46 *Kısas-ı Enbiyâ*, 548.

durumlarındaki değişiklikleri ve zâfiyetlerinin sebebini sormuş onlar da şöyle demişlerdi.

Gittiğimiz ülkelerin havasının değişikliği ve rutubeti.. bizi değiştirdi⁴⁷.

Aynen «*Beldelerin Vehâmeti*» (وخومة البلاد) hiç türkçeye bile tercüme edilmeden arapça ibarelerle yazılmış, «*Beldelen vahâmet-i havası*» şeklinde kaydedilmiştir.

17. yıl olayları her iki eserde de aynen başladığı gibi her ikisinde de aynı konular aşağı yukarı aynı hacimde anlatıldıktan sonra aynı şekilde sona erer.

Netice olarak, *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın başlangıçtan Dört halife devri sonuna kadar olan bu kısmını, yani ilk yedi cüz'ünü diğer kaynaklarla karşılaştırırken, umumiyetle İbnü'l-Esîr'e dayanmakta olduğunu müşahade ettik. Bu görüşlerimiz yerindeyse *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ, el-Kamâl fî't-Târih* esas alınarak ve biraz da yer yer ihtisâr edilerek, bazan az da olsa diğer kaynaklardan da yararlanılarak kaleme alınmış, devrine göre gayet mükemmel, po-püler, eğitici bir eserdir diyebiliriz.

47 İbnü'l-Esîr, II, 527.